

E tanulmányban a Vajda életmű két – megítélésem szerint – meghatározó fontosságú vonatkozásának, a zsidó származásnak és a baloldali tradícióhoz való tartozásnak a kérdését elemzem. Úgy vélem, hogy e részben szociológiai vonatkozások feltárása megkönnyítheti az életmű immanens értékeinek interpretációját, és a magyar kultúrtörténetben elfoglalt helyének pontosabb kijelölését.

Adottság: tehát örökül kapott, elsajátított és megőrzött vagy végül elutasított hagyomány volt-e a magyar festő, Vajda Lajos számára a zsidó származás¹, majd a szerb kultúrával való korai és intenzív találkozás élménye?² Továbbá: miként is viszonyult e festő – a nemzedéke számára különösen fontos – baloldali mozgalmi és intellektuális tapasztalatának magatartásmintákat kijelölő hatásához?³ Ez utóbbi azért is igen lényeges, mert Vajda egész tudatos életében radikálisan távol tartotta magát korának, az ő kifejezésével élve, „uralmi formáitól”.⁴ S a konzekvens, már-már romantikus antikapitalizmus nem pusztán a baloldali mozgalmakhoz konkrétan is kötődő 1934-gyel, a párizsi tartózkodás végével lezárult korszakot jellemezte, de az 1934 és 41 közötti éveket is az életműve elfogadtatása érdekében kötött kompromisszumok makacs, mármár abszurd mértékű visszautasítása fémjelzi.

Vajda Lajos tehát baloldali, zsidó származású, magyar festő volt, s e kategóriák mindegyike érzékeny és pontos elhatárolást követel meg, s ennek érdekében elsősorban azt, hogy azok jelentését a húszas-negyvenes évek szellemi horizontját valamelyest rekonstruálva állapítsuk meg, elsősorban arra keresve a választ, hogy e kérdések mit jelentettek a festő számára. Vajda, mint nemzedékéből, s ami különösen fontos, szűkebb baráti közösségéből oly sokan, azok közé tartozott, akiknek a zsidó vallás által adott tradíciók kulturális közege, szociális önazonossága s végül életformája immár nem evidenciát, hanem értelmezésre szoruló problémát jelentett. Vajda nem volt hívó, függetlenül attól, hogy az izraelita vallásfelekezethez tartozott, s holtteste ugyancsak az e felekezethez tartozó temetőben nyugszik. Esetében azonban a hitetlenség nem jelentett harcos ateizmust, vagy épp a művészetét is befolyásoló, világnézetté érlelt materializmust. Azt se felejtjük fel, hogy 1934, Párizsból történt hazatérte után Vajda sokat foglalkozott

korának hitetlenségével, a világnézetvesztés művészetre gyakorolt következményeivel, s ugyancsak foglalkoztatta a tradícióélesség problémája,⁵ hiszen, mint arról levelei tanúskodnak, önmagát gyakran egy éppen megalapítandó hagyomány első képviselőjének tekintette. Vajda vallástalansága tehát nem volt azonos a hit kérdéséről való lemondással, ahogyan a tradíció adottságkénti elfogadásának megrendülése sem azonos a tradíció pusztán semlegessé válásával, kiürülésével, elhalványulásával. Azt, hogy a vallási hagyományok milyen komoly szerepet játszottak Vajda életében, azt pontosan megmutatja 1934 utáni korszakának tematikája és ikonográfiája, hiszen éppen ekkor távolodott el a „modern világtól”, amelyet összes megnyilvánulásával együtt egyre makacsabban, s mint a ránk maradt adatok mutatják, életformájában is visszautasított.⁶

Vajda tehát Michael Löwyvel szólva azok közé tartozott, akik „számára csak két lehetséges út volt . . . vagy visszatérni a saját történelmi gyökökhez, a saját kultúrához, az ősök vallásához és nemzeti tudatához, vagy egy *egyetemes* jellegű romantikus forradalmi utópista áramlathoz csatlakozni”.⁷ Nem kétséges, hogy pályája elején Vajda melyik utat választotta, hasonlóan nemzedéke azon tagjaihoz, akikkel együtt került be ő is a magyarországi avantgarde talán utolsó nagyobb lélegzetű mozgalmába, a Munka-körbe, illetve az annak keretei között szervezett diákcsoportba, majd az abból kivált opposíció vonzaskörébe,⁸ s végül, de nem utolsósorban a progresszív új művészek csoportjába. E nemzedék tagjai, amint arra Tordai Zádor is rámutat,⁹ a zsidó vallás elkülönült világának természetes adottságaként átélhető életformájából, partikularizmusából kilépve nem a kikeresztelkedés útját, azaz egy másik vallási partikularizmusba való belépés útját választották, hanem csatlakoztak az utópikus messianizmus baloldalon fellebbő tradíciójának valamelyik áramlatához. Ahhoz a mozgalomhoz csatlakoztak, amely egyetemességet ígért, cserébe az elhagyott, otthonról örökölt értékek elveszett világáért. E nemzedék tagjai voltak azok, akik, ha tehették volna: „nem egy nemzetbe olvadnának be – hanem éppen-hogy minden beolvadást megszüntetnének, az emberiséggel való általános összeolvadás, emberiséggé válás folyamatában. A világ társadalmi

megváltásától remélték, hogy végre létrehozza az emberiséget. Ahogy az asszimiláció révén kapuk nyíltak a világra, úgy lett volna ez minden kapuk lerombolása, illetve a világgá válás maga. Ez is teljes belső megújulást követel: szakítást mindennel, ami a múltat, a zsidóságot jelentette: általában is, és az egyénben is.” (Tordai Zádor, i. mű.).

Szemben tehát az asszimilációs stratégiák tradicionális változatával, amely a nemzeti kultúrába való integrálódás lehetőségéért vagy legalábbis pusztán reményéért lemond az antikapitalizmusról, az „uralmi formák” radikális visszautasításáról, a baloldali messianizmus univerzalizmusának megfelelően a nemzeti kérdést soha nem választotta el az uralmi formák elleni lázadás kérdésétől. Ennek megfelelően az antiszemizmus igazi ellenszere az elnyomó és osztálydiktatúrát gyakoroló nemzeti állam megszüntetése lesz, amely egyben az emberiség megváltásának útja is. Annak számára, aki a baloldali messianizmust választja, az Új Világ reménye feloldotta a partikuláris, zárt vallási közösség és az ugyancsak szűkebb csoport, a nemzet fogalmának érvényességét. Martin Buber Hermann Kohennek írott válasza: „az emberiség nagyobb, mint az Állam”,¹⁰ pontosan megmutatja, hogy milyen mély is volt az ideális közösség vágya, s épp ezért miért is evidens az, hogy a baloldali mozgalomba, a „szektába” belépő nemzedék azonnal a Világban érezte otthon magát, akkor is, ha minderre szűkebb környezetében semmi oka sem volt. Az egyetemes megváltás csillagának fénye, ha lehet, még nagyobb erővel világította be Kelet-Európa periferiáját, mint a gazdag Nyugatot. Az ekként értelmezett baloldali mozgalom közvetlen egyetemességtudatából következik például az az evidencia, ahogyan az 1936-ban bármiféle konkrét, politikai aktivitás lehetőségétől megfosztott és elzárkozó Vajda azonnal egész Közép-Európára kiterjedő transznacionális művészeti mozgalmat tervez.¹¹

Ennek megfelelően jellemzi a messianisztikus világgéppel szorosan összefüggő univerzalizmus Vajda egész életprogramját, függetlenül annak belső cezúráitól. Ez az univerzalizmusigény ugyanúgy áthatja az 1928 körül készült, deklaratív szuprematista, illetve konstruktivista ihlettségű szénrajzokat, az 1930 és 33 között Párizsban készült szürrealista montázsokat, az 1934 és 37 között Szentendrén készült hűvös, klasszikus fegyelmű, analitikus sorozatokat, s végül az utolsó évek tárgyi ábrázolástól elrugaszkodó szénrajzainak indulatos gesztusokból fölépített világát. Bármekkora is egyébként a különbség az egyes korszakok között, a párizsi montázsok és a szentendrei program jegyében készült alkotások ugyanúgy a kultúrák transzparentálódásának elvén alapultak, Vajda mindkét esetben az eltérő eredetű hagyományok összemontírozásával láthatóvá tett új világ egységének megteremtésén fáradozik. Érdemes előre utalnunk arra, hogy Vajda akkor válik teljes egészében absztrakt művésszé, amikor a megváltás csillagának halványulásával együtt eltűnnek a kulturális tradíciók, elközeleg a katasztrófa, s illetéknépp értelmetlenné válnak a hagyomány legkülönbözőbb típusú jelképeinek elemzései.

Am 1938-ig, amíg a kultúrák transzparentálására, montázsára Vajda lehetőséget látott, ugyanúgy merített a zsidó vallás, a szerb közösség folklórja és a magyar népművészet hagyományai-ból.

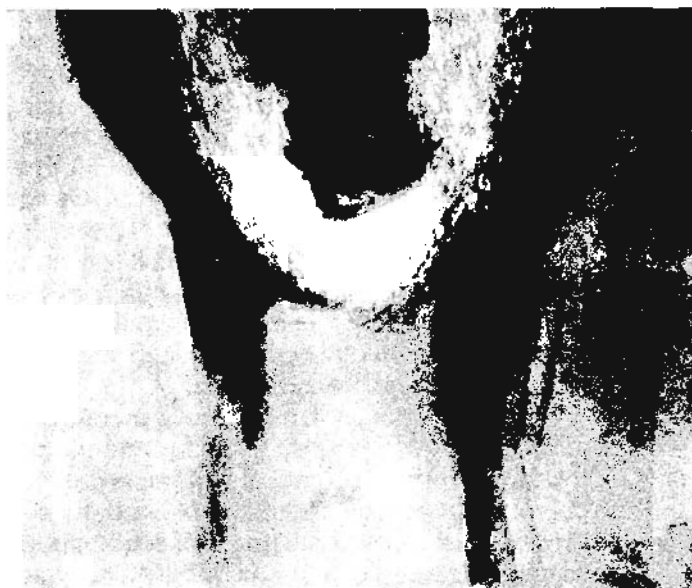
Úgy hiszem, ha választ akarunk kapni Vajda nagy korszaka az 1934 utáni szentendrei munkásság főbb mozgatórugóira, az univerzalizmust még ekkor is fenntartó szemlélet lehetséges-

VAJDA LAJOS RAJZA

ségére, akkor a művészi pálya kezdeteit kell figyelemmel kísérnünk. Elsősorban tehát a Munka-kör periódusának tevékenységét, illetve Vajda abban elfoglalt helyét, függetlenül attól, hogy a szakirodalom egy része ma gyakran pusztán kezdeti, szinte mellékes műveknek tekinti az 1928 előtt keletkezetteket.¹²

Tudjuk, hogy Vajda az Új Progresszív Művészek¹³ csoportjához tartozott, s azt is, hogy a hivatalos Magyarország által e közösség tagjaira kimondott anatómia eredményeként kellett 1929 után félbeszakítania tanulmányait, s elhagynia a Főiskolát. A kisnemzeti keretek között élő, és Trianon sokkjából lassan ébredő hivatalos kultúrpolitika túl soknak tartotta az absztrakciót, amely ekkortájt szinte „ikonográfiailag” is azonosítható volt a forradalmisággal, a gyanús-nak tekintett nyugatossággal. Vajda nyilvánvalóan pontosan felmérte, hogy egész életére szólon mit is jelent számára ez az eltávolítás. Igen komolyan kell vennünk azt a tényt, hogy soha többé nem próbálkozott a hivatalos művészet keretei közé való visszakerüléssel, jelentős távolságot tartott a KUT-tól,¹⁴ illetve Bernáthtól, Szőnyitől, Berényitől s a szentendrei művésztelep alkotóinak egy részétől is. 1929 után az életformáját is befolyásoló választásai kizárólagosan egy szűk szubkultúra területére korlátozódtak. Épp ezért is vált Vajda számára is létfontosságúvá a Bécsből hazatért Kassák, aki a *Dokumentum* közjátékát-kudarcat megértve és feldolgozva ekkor már elsősorban a politikai jellegű mozgalom létrehozása felé orientálódott. Eltekintve az ekkor meglehetősen avittas mozgalmi kereteket biztosító, kultúráját váltani, felfrissíteni képtelen és jellegtelen szociáldemokrata párttól, a fiatal nemzedék számára Kassák jelentette szinte az egyetlenegy lehetőséget. S valóban, a baloldali szubkultúra mezőjében 1928 végére a Munka-kör gyakorlatilag „egyeduralkodóvá” vált. Az egyéb lehetőségek, így pl. a 100% túlságosan gyorsan mélyedtek el a nyílt pártpolitikai harcokban, s az *Együtt*¹⁵ nem lépett túl a folyóirat köré szerveződött és csakhamar felszámolódott társaság ígéretén. A mozgalom igényének reális kielégítésére csak a Munka-kör vállalkozhatott. Ez volt tehát az a közeg, ahol az ősök vallását elhagyó, a partikularizmus otthonosságát feladó és megunó radikális nemzedék túlélhetett a hivatalos Magyarország intoleranciáján, ha csupán időlegesen és némiképp az utópia szigetén is, de akkor nyithatta Európa felé ablakát, amikor még nagyrészt az „országból”, de a hivatalosságból mindenképpen kizárták. Mint annyiszor a magyar kultúrtörténetben, 1928 és 30 között is az avantgarde jelentette a Nagy Választást, annak összes következményével együtt. Épp ezért vitathatatlan, hogy Vajda életében a Munka-kör jelentősége kiemelkedő, függetlenül

VAJDA LAJOS RAJZA

attól, hogy személyes viszonya Kassákkal nem a lehető legszerencsésebben alakult.¹⁶

Vajda a festőkkel való evidens összetartozáson túl a diákcsoportban, illetve utóbb az oppozíció vonzásában Bíró Gáborral, Szabó Lajossal kötött barátságot. Szabó Lajos azonban nem pusztán barátja lett a festőnek, hanem Vajda levelezésének tanúsága szerint egyenrangú szellemi part-

VAJDA LAJOS RAJZA

nere, nem egy kérdésben a szellemi orientálódásban pedig szinte vezetője is. A Munka-körből kivált oppozíció lett végül az a boldog (?) sziget, ahol ideig-óráig megvalósulhatott az olyannyira áhított közösségi életforma.¹⁷ A nagyjából zsidó származású fiatalok a mindennapi élet gyakorlatában itt találkozhattak a származás lényegtelenné válásának felszabadító, egész életet meghatározó élményével. Ebben a radikálisan antikapitalista, messianisztikus közösségben végre bebizonyosodott, hogy az asszimiláció adott társadalmi rendet eleve elfogadó útjának van vagy legalábbis lehetséges alternatívája.

Az oppozíciót létrehozó közösség megteremtőinek egyik legkülönösebb paradoxonja az, hogy a baloldali utópia egyetemességélményében reménykedő nemzedék tudatvilága nagyrészt a zsidó messianizmusból eredt, abból a világból, amit épp a hátuk mögött hagytak. Nem lehet nem megjegyezni azt a tragikomikus tényt sem, hogy az Erlösung reményében élő nemzedék volt az, amely aztán érett felnőtt korában az Endlösung-gal találkozott.

Ennek az oppozíciónak az egyik legkülönösebb vonatkozása az, hogy míg legjelesebb képviselői, így Justus is, baloldali kritikát gyakoroltak Kassák felett,¹⁸ s ebben osztoztak az olyan ideológusok, mint Szabó Lajos vagy a fiatalon elhunyt Heinlein Károly¹⁹ is, addig e közösség sztálinizmus-kritikája a lehető legnyíltabb és konzekvensőbb volt. Vajda roppant reális sztálinizmus-képét nyilván nagymértékben befolyásolta e közeg, amelynek szellemi profilját a fentiek mellett a Korsch-tanítvány, Partos Pál is alakította.²⁰

A magyar kultúrtörténetben azonban az oppozíció máig sem foglalhatta el méltó helyét, mert a párttörténeti legitimációhoz túlságosan is szakadárnak bizonyult, az irodalom- és művészettörténészek számára viszont túlságosan is politikai jellegű volt. Holott, úgy vélem, épp az oppozíció vonzásában alakult ki az a konzekvens magatartás, amely Vajda egész életében mértékadó maradt.

E magatartás a szervezett közösség, vagy másként, egy ideális mozgalom keresésére épült, akkor is, amikor arra sem politika- sem kultúrtörténetileg reális esély nem maradt. Az a tény, hogy Vajda 1934 után is leveleiben folyamatosan hangoztatja a mozgalomteremtés igényét,²¹ nyilvánvalóan az oppozíció tapasztalatán alapult, s nagymértékben megmagyarázza annak a konzekvens kívülállásának az eredetét, amellyel Vajda haláláig a magyar művészeti élet bármely formájával szemben viseltetett.

Vajdát ugyanis, mint azt 1934 utáni leveleiből tudjuk, nem hagyták hidegen az egyre elkeserítőbb oroszországi változások, a Zinovjev–Kamenyev-per²² után pedig már úgy látta, hogy a

sztálinizmustól csak rossz várható. Az ő sztálinizmus-kritikájának heroizmusa, ahogyan oly sok kortársáé és barátjáé is, abból eredt, hogy e kritika mélységétől függetlenül a festő egy lépést sem hátrált a radikális antikapitalizmus pozíciójából. „Kint és bent” 1934 után egyszerre romlott a helyzet, a Szovjetunióról kiderült, illetve végképp megbizonyosodott, hogy az nem a megváltás csillagának fényét sugározza, csupán a hamis prófécia ígérését. Ami pedig a magyarországi viszonyokat illeti, Vajda egyre inkább csak az imaginárius létben volt otthon. Szociálisan szinte senkihez sem kötődött, egész életformáját, emberi kapcsolatait alkotásának rendelte alá, s ebben az egyben, úgy tűnik föl, soha senkinek semmilyen engedményt nem tett. Úgy hiszem, ez tette Vajda magányát feloldhatatlanná, és jóval többé, szimbolikus jegyként értékelhető tulajdonságnál. Vajda magánya a művész életművéért fizetett ár, s ekként a magyar kultúrtörténet értelmezendő problémája, ugyanúgy, ahogy Csontváry vagy Nagy Balogh szegregációja is az.

Párizsból való hazatérése után Vajda már nem vett tudomást az ekkor valóban elszűrülő Munka-körrel,²³ ahogyan a szociáldemokrata párt által kínált alternatíváról sem. Miközben elméletileg egy pillanatra sem mondott le egy ideális mozgalom igényéről, a nélküle, rajta kívül kialakított alternatívák közül már egyet sem vállalt. Álláspontja gyorsan közeledett Szabó Lajoséhoz, hiszen a pár évvel azelőtt még Justusszal közösen cikket író filozófus²⁴ is mintegy paradigmát váltott. Szabó új pozícióját a *Vádirat a Szellem ellen* (1936)²⁵ dokumentálhatja. A Tábor Bé-lával közösen írott mű, ahogyan azt Szerb Antal pontosan érzékeltette a *Nyugat*-ban közölt halhatatlan kritikájában, a radikális antikapitalizmus tekintetében ugyan változatlan maradt, de immár jócskán túllépett a politikai kategóriákon, s eljutott a marxizmus radikális bírálatához is. Bár az ellenállás, ahogyan Vajda esetében is, változatlan maradt, de radikálisan megváltozott annak terepe és a hadviselés módja is. A messianisztikus romantika ekkor már túllép a pártpolitikán, s a korszakot mintegy „szellempolitikai” okoknál fogva bírálja, épp mint a világnézetvesztés és összefüggésteremtés képtelenség periódusát. A *Vádirat a Szellem ellen*, ahogyan *A bit logikája* (teocentrikus logika)²⁶ is azt bizonyítja, hogy Szabó Lajos radikalizmusától függetlenül igen erőteljesen közeledett a tradicionalizmus-hoz, illetve az egzisztenciális dialógusfilozófiához. Tábor Béla²⁷ (*A zsidóság két útja*) pedig immár nem a partikuláris tradíció tapasztalatának visszautasítása, hanem mintegy végre valósgos elsajátítása révén törekedett az egyetemesség visszahódítására.

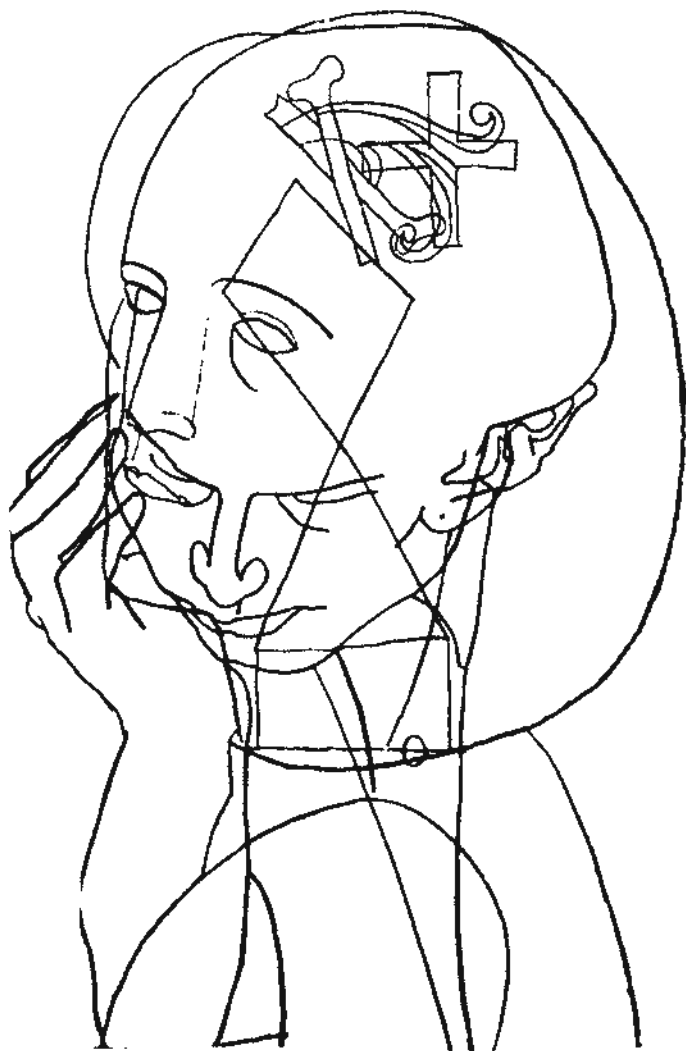
Úgy hiszem tehát, hogy a baloldali messianizmus, az ideális közösség és mozgalom megte-

remtésének vágya, valamint a tradicionalizmus új szemléleti kereteket teremtő vilásképe volt az, ami a Szentendrre települő Vajda lehetőségeit, belső feltételrendszerét megszabta. A közösség igényét ugyanis Vajda a teljes elszigeteltség ellenére is fenntartotta, s éppen ezért volt elégedetlen akár a KUT-tal, akár a szentendrei művésztelep nem egy szereplőjével.

Utalnunk kell arra is, hogy Vajda miért a nagyvároson kívül keresi meg az új témáját, miért Szentendrén, illetve Szigetmonostoron leli fel a „bibliai tárgyak”²⁸ világát, tehát egy archaikus, egységes életforma tárgyi, vizuális lenyomatát. A radikális antikapitalizmus ugyanis óhatatlanul a kapitalizmus, az osztálytársadalom előtti archaikum idealizálását jelenti, tehát az utópia épp a restauratív gesztus totális jellegében ragadható, érthető meg. Az Új Világ képei azonosak lesznek a történelem előtti és alatti világ tárgyi dokumentumaiból rekonstruált montázssal, tehát annak a korszaknak az emlékeivel, amely még teljes egészében érintetlen maradt az ipari civilizáció közösségellenességétől, elidegenedettségtől, partikularizmusától. Más kérdés az, hogy az archaikus múlt képei végső soron a megváltásra váró világ Messiás előtti korszakát is „tükrözi”. A történelmen kívülség ugyanis óhatatlanul az üdvtörténet megjelenését hozza magával.

Igen fontos az is, hogy a közvetlen megváltás reményéről (tehát a forradalomról) lemondó Vajda, miután túllépett a konstruktivizmus és szuprematizmus szimbolikáján, nem a zsidó hagyomány kizárólagosságához nyúl vissza, hanem épp a különböző vallási és néprajzi hagyományok montírozása, transzparentálása felé mozdul el. Érdemes talán rámutatnunk Ámos Imre sorsára:²⁹ tehát az asszimilációs stratégia, illetve a festői világ összefüggéseire. Ámos, aki szemben Vajdával, sohasem volt radikálisan baloldali, aki több szálon kötődött a KUT-hoz, s aki egész életében megőrizte az intim vallásosság minden napjait is meghatározó élményét, s aki ragaszkodott a hivatalos művészetpolitikai keretek közötti úthoz, amikor 1940 körül érzékelte a hivatalosságból, illetve utóbb a társadalmi életből történt teljes kizáratást, semmi máshoz nem térhetett meg, mint a zsidóság képi hagyományának felidézéséhez.

Az a festészet, amelyet Vajda 1934 után megteremtett, egyébként szinte teljes egészében befogadhatatlannak bizonyult a kortársak számára. Vajda egész egyszerűen mást értett kultúrán és festészen, mint akár a KUT legjelesebb tagjai is. Művészete a polgári világban élők számára értelmezhetetlen volt, mert alkotásaiból teljes mértékben hiányzik a dekorativitás, az önelégült reflexivitás vagy épp a nosztalgikus esztétizálás. *Vajda nem azon a világon van otthon, amely kö-*

rülveszi, hanem abban, amelyet megteremt. Vajda ezért nem alkotott elegáns kompozíciókat, nem hozott létre finom és rafinált faktúrákat, s ezért nem „írta át” többé sem a várost, sem a tájat. Ő egészet alkotott, olyan világot teremtett, amely független volt az adott valósággal megbékélt öntudat számára releváns esztétikumtól, olyan világot alkotott, amely a megváltásra váró ember számára otthonos, annak számára, aki ugyan már nem tekinti magát a szó vallási értelmében zsidónak, de *aki soha nem egyezik ki az- zal, ami éppen csak van.* Ennek a világnak a tárgyai egyetemességük révén rokonok, származzanak akár a zsidó hagyományból, a keresztény tradícióból, a szerb temetőből vagy a magyar népművészetből. Olyan tárgyak ezek: „amelyek . . . mindig ott várakoztak a széleken és a pereme- ken, ahol a történelem történései és stílusai vé- get érnek . . .”³⁰ Ott tehát, ahol láthatóvá válik, hogy e világ megváltásra vár.

Tudjuk, hogy az Egészet rekonstrálni, restau- rálni igyekvő korszak munkái, tehát az 1934 és 37 között keletkezett rajzok mindegyike sorozatba rendezhető.³¹ Vajda munkái mintegy „csa-

ládokba” sorolhatóak, esetenként azok genealógiája is felírható. A különböző motívumok sorozatai a legeltérőbb variációkban, illetve kombinációkban ütköznek meg újra és újra egymással. Az 1934 és 37 közötti korszak kronológiájának megállapítását igen nagy mértékben megnehezíti a rajzok datálatlansága.³² Ugyanakkor azt hiszem, hogy a „fejlődéstörténet” mintegy kimutatható nyomainak elrejtése fontos művészi szándék, az életmű része. Vajda ugyanis mindig kész művet alkotott, a „kidolgozott” és a „vázlatos” fogalma tehát e Szentendrén készült alkotások esetében feltétlen újraértékelendő. A sorozatok rekonstruálhatóságát egyébként igen nagymértékben nehezíti az a tény, hogy a rajzok és pasztellek egy része elveszett, illetve még fotózás előtt elkerült Magyarországról.³³ Ám azt tudjuk, hogy a konstruktív szürrealista *tematika*³⁴ a sorozatelnök mintegy technikai kiszolgálója, illetve beteljesítője is, annak révén még a sejtelem is konstruálhatóvá lesz, a világrend pedig épp az intuíció, az eltérés az asszimetria gazdagsága révén tárulhat fel.

A racionális szigor és intuitív véletlenszerűség vajdai eljárása utóbb, Vajda halála után sorra befolyásolta az öt ismerő művészeket. Fekete Nagy Béla 1944-es rajzai, Korniss 1946–47-es *Illuminációi*, majd Bálint Endre 1952 utáni munkássága, különösképp a késői fotomontázsok igazolhatják ezt a hatást.

S épp itt, a bibliai tárgyak egyetemessége kapcsán kell rámutatnunk a bartóki és kodályi ismert analógia problémájára, amit a szakirodalom eddig több oknál fogva, többféleképp értelmezett, de megítélésem szerint túlzott jelentőségűnek tekintett, illetve félreértett.³⁵ Igen fontos az a tény is, hogy e gyakran idézett mondatok, túl a töredékes levélközlésen valójában milyen szöveggörnyezetben is helyezkednek el: „Ugyanazt akarjuk körülbelül, amit Bartók és Kodály a zenében már megcsináltak, azt hiszem, a piktúra területén ilyen törekvések még nem voltak . . . Hídépítők akarunk lenni. Magyarország hidat képez Kelet és Nyugat, Észak és Dél között. *Jó volna, ha ezeket a gondolatokat szóval és írással is lehetne propagálni, talán Szabóékkal sikerülni fog. Ők (Szabó és Grünberg) épp most adnak ki egy könyvet, amely e hó végén jelenik meg. Szándékuk az, hogy folyóiratot is akarnak csinálni, de erről már hallottál. A vállalkozást Grünberg finanszírozná, akinek van pénze, könyvüknek címe (ideiglenes) „A szellem ellen”, és ezer példányban készül . . .”* A kiemelések az eddig közöletlen részekre vonatkoznak. Grünberg azonos Tábor Bélával).³⁶ Vajda tehát egyrészt azt állítja, hogy körülbelül ugyanazt akarjuk, amit Bartók és Kodály a zenében már elért; másrészt pedig a piktúra területén való cse-

lekvést azonnal összekötné a filozófia területén Szabó és Tábor Béla által írottakkal. Vajda tehát ekkor is a mozgalom megteremtésének fantomjával viaskodik, a kollektív cselekvés ideálja épp annak a célnak felel meg, amit az utópikus, nemzetek feletti, hídépítő szerepet vállalni igyekvő művészet is jelent.

Ugyancsak érdemes arra is felfigyelni, hogy Vajda a megváltásra váró világ, az utópia restauratív gesztussal megrajzolt képének megalkotásakor soha nem torzítja, illetve rombolja a formát, hanem klasszikus gondossággal, fegyelemmel s a vonalvezetés mintegy személytelenségével közvetíti azt. Ugyancsak feloldja sorozataiban a centrálperspektíva nézőpontját, ahogyan magát a természetes teret is visszavonja, s az ábrázolás állandóan az imaginárius tér, illetve sík felé közelít. Miközben Vajda az Új Világ rendjét keresi és alkotja meg, az imagináció tárgyilagossággal ötvözött magatartását teszi uralkodóvá, és visszautasít bármiféle eleve elrendezett, készen kapottat. A különböző montázsok „beszélgetésében” újra és újra átértékelődnek az egyes motívumok, amelyek ekkor már elvesztik immanens jelentőségüket, és csak a Vajda által teremtett „textus” révén érvényesülnek, tehát csak egymásra való hatásukban lesznek önmagukká. A remény mindössze a megváltásé, s azé, hogy e világ egyáltalán még láthatóvá tehető.

A rendezettség zárt kozmoszát 37 és 38 között gyors ütemben váltják fel először a szénvonnallal mintegy „felülbélegzett”, a klasszikus formákat még megőrző, de egyben már átíró rajzmontázsok, majd a maszkok, illetve 1938 és 40 között azok a szén- és tuskompozíciók, amelyeket Kállai Ernő a „létfélelem lidércnyomásából”³⁷ fakadtnak tekintett. Különösen fontos kérdés az is, hogy Vajda milyen külső nyomás hatására kényszerült rá, hogy feladja a klasszikus távolságtartás fegyelmét, s elinduljon a sötétség birodalma felé. A váltás politikatörténeti része, úgy vélem, érthető. Az 1937-es orosz tragédia után „balról” sorra következtek a számára nyilván feldolgozhatatlan élmények (orosz–német meg nem támadási egyezmény stb.). Ugyanakkor a magyar társadalom is teljes nyíltsággal jobb felé fordult, s az ekkor immár nem pusztán mozgalmak, de az állami intézkedések szintjén is megjelenő antiszemitizmus is a remény elvesztésére szoríthatta. Vajda megérte a zsidótörvények bevezetését, illetve az őt azonnal érintő munkaszolgálat bevezetését is.³⁸ Immár kívülről is alázuhanak a sorompók. A korszak „uralkodó eszméi”³⁹ pedig joggal idézheték fel a világot immáron egyértelműen uraló démon pokoli képzetét.

Azt hiszem, végül nem túlzás rámutatnunk arra, hogy Vajda patográfiája már-már meghök-

- jesség igénye nélkül): Ádám György, Berkovits Tibor, Békeffy Zoltán, Bíró Gábor, Horváth Klára, Horváth László, Erdély Éva, Friedmann Endre (Robert Capa), Fuchs Pál, Justus Pál, Lux László, Szabó Lajos, Pártos Pál, Szirtes Andor, Tömpe András, Tömpe István, Wágner Edit, Weisz Imre (Csiki) stb.
18. Justus Pál: *Kassák Lajos árnyékában. Együtt 1928/4.* ... Most nincs ideje egy új l'art pour l'artnak. Ma az állást-nem-foglalás is állásfoglalás. Előttünk harcvonalak húzódnak, sötétben és határtalanul ... 35-36. old.
19. A spanyol polgárháborúban önkéntesként elpusztult Heinlein Károly a magyar munkásmozgalom történetének méltatlanul elfelejtett alakja. Az oppozícióban részt vevő fiatal munkás, aki önképzéssel pótolta – a visszaemlékezések szerint teljes sikerrel – az iskolai oktatás hiányát, 1930 után Párizsba emigrált. Alakjára vonatkozóan lásd. Bajomi Lázár Endre: *Éhező inasévek Párizsban. Egy régi beszélgetés Kelemen Imrével. Kritika*, 1983/7. Valamint Horváth László, Bálint Endre, Mérei Ferenc szóbeli közléseiért tartozom hálával.
20. Lásd Porosz Tibor id.mű. Valamint Joseph Gabel: *Ideológus II. Artbussérisme et stalinisme, ésitons anthropos*, Paris, 1978. kül. 75-97. old.
21. lásd az 1936. aug. 11. és aug. 18-án kelt leveleket.
22. lásd 1936. augusztus 27-én kelt levelet. "... Most kaptam meg az újságot, és elszörnyedve olvasom, hogy Zinovjev-et, Kamenyevet és a többieket kivégezték. Beteljesedett a végzet. Velük az orosz forradalom legjelentősebb fejei a porba hullva, s akik ma a nyeregben ülnek, csak bitorolják a hatalmat. Ma Sztalinék jelentik a reakciót, amely sokkal véresebb és sötétebb, mint a cári volt. Mert ma már az elnyomás módszerei is tökéletesedtek, íme a nagy fejlődés ..." Mándy monográfiája a levelet hiányosan idézi – fenti rész közöletlen. A kéziraatra vonatkozóan lásd 14. jegyzet.
23. Csaplár Ferenc: *A Munka-kör* in. *Kassák körei*, Bp. Szépirodalmi 1987.
24. s.j. (Szabó Lajos–Justus Pál): *Munkafolyamat és kultúra. Egy eltemetett filozófus. Munka 1930.* 13. sz.
25. Szabó Lajos–Tábor Béla: *Vádirat a Szellem ellen* (Bp. én. 1936.) *Az idő könyvei*. Recenziója: Szerb Antal: *Nyugat*, 1937. I. 80. l.
26. Szabó Lajos: *A hit logikája – Teocentrikus logika*. Bp. (én.) 1937. Magyarországi bemutatás. Szabó Lajos – bemutatás – FMK 1980. máj. 915. válogatta: Bíró Dániel – Kocsis Botond.
27. Tábor Béla: *A zsidóság két útja*. Bp. Hajnal nyomda. én.
28. Gedő Ilka: *Vajda* kézirat Bp. (én.) idézet forrása: Vajda Lajos emlékkiállítás katalógusa (Zalaegerszeg 1983. szept. 23.–nov. 13.) 5-6. old.
29. *Amos Imre naplója*. In. *Ars Hungarica*, 1984/1. 111–137. old.
30. Gedő Ilka: id.mű.
31. Erre vonatkozóan: György–Pataki: *A Konstruktív-szürrealista sematika kialakulása és jelentősége Vajda Lajos festészetében*. Zalaegerszeg, 1983. (A tanulmány írásakor még nem állott módunkban az eredeti szövegek tanulmányozása. A tematika ott tehát ennek megfelelően, 1983-ban, összhangban a szakirodalommal, sematikaként szerepelt. Erre vonatkozóan lásd Pataki Gábor: 1937: *Vajda konstruktív szürrealizmusának átalakulása*. *Ars Hungarica*. 1988/1.
32. Az a nyilván kézenfekvőnek tűnő érv ugyanis, hogy a rajzok kronológiája bizonyos „fejlődést” követ: s ennek megfelelően a „számozás” az egyszerűtől a bonyolult felé haladhat, több ponton korrekcióra szorul. Egyrészt Vajda még 1937-ben is gyűjtött motívumokat (lásd 1937 júliusában kelt levele. Mándy id.mű. 190. old.), másrészt a levelekben állandóan közölt kis vázlatok is ellentmondanak a jelenlegi 1935-36-37-es tagolásnak.
33. A Facchetti-kiállítások (1968 és 1973) katalógusaiban közölt anyagok véleményem szerint csak részei a Facchetti őrzésben lévő képeknek. Ugyanakkor további – azonosításra váró – képek vannak Lundban, Zürichben, New Yorkban, Stockholmban, Párizsban – részben magángyűjteményekben, részben ismerősök, egykori barátok őrzésében.
34. lásd a 31. jegyzetet.
35. pl. Mándy Stefánia: id. mű. De ugyanígy a *Vajda Lajos emlékkönyv*-ben (Bp. Magvető 1972.) található írások jelentős része. Kivétel e tekintetben Kállai Ernő, Karátson Gábor, Gedő Ilka.
36. Az 1936. augusztus 11-én kelt levél kézírata alapján. Erre vonatkozóan lásd a 14. sz. jegyzetet.
37. Kállai Ernő: *Zum Tode eines Malers. Pester Lloyd*, 16. September 1941.
38. Vajda 1940. szeptember 5-én vonult be Domonyba, onnan került Iklára, ahol szeptember 20-án megbetegszik, és ezért leszerelik.
39. Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kossuth 1983.
40. Amos Imre id. mű., ill Radnóti Miklós: *Napló* Magvető, Bp. 1989. Vajda 1941 februárjában került a Szt. János kórházba, ahol szeptember 2-ig maradt (egy idő után Szabó Lajost is ott kezelték). Szept. 2–6-a között otthon volt, majd egy napon át a budakeszi Erzsébet királyné Szanatóriumában. Szeptember 7-én halt meg. A fennmaradt, s részben kéziratban lévő, levelek tanúsága szerint 1941-ben Vajda már szinte teljesen megszakította a kapcsolatát a külvilággal – ahogyan a külvilág övele.

kentően szoros összefüggésben áll élettörténete alakulásával. A tuberkulózis elhatalmasodása, illetve a világgal való kapcsolatának elvesztése, megszűnése szinte azonos ütemű. 1941-ben Vajda magára maradt, ugyanúgy, mint naplójuk⁴⁰ tanúsága szerint évekkel később Ámos vagy Radnóti is. A háló, ami a festőt a világhoz fűzte, egyre ritkább és ritkább szövésű volt, s a pár fiatal festővel fennmaradt kapcsolata, mely inkább mester-tanítvány jellegű volt, nyilván nem bizonyult elégségesnek a magány oldására. Úgy tűnik, nem volt elég megtartó erejű a szerelem sem.

Utolsó éveiben tehát Vajda lemondott a forma fegyelmező szerepéről, a téma közvetítő-híd funkciójáról, a szimbólumvilág aurájáról, és a káosz képeit nyers, közvetlen, érzéki evidenciával rögzítette. A káosz nem más, mint a megváltás előtti közvetlen pillanat, a katasztrófa képe. *A messianisztikus tudat a megváltást soba nem békés átmenetként, hanem mindig is katasztrófaként képzelte el.* Minden el kell, hogy pusztuljon ahhoz, hogy utóbb létrejöhessen egy új világ. Tudjuk, hogy a történelem anyyala katasztrófát látott, ahol mi, halandók haladást érzékelünk. Amikor tehát Vajda feladja a klasszikus fegyelmet, akkor épp arra mutat rá, hogy a katasztrófa azonos az elkülönült formák és minőségek ábrázolhatatlanságával. Többé nincsen szerves és szeretlen, történelmi és történelmen túli, nincsen személyes és személytelen, étellel teli és halálos, csak a mindent elborító és magával ragadó indulat és iszony van jelen, és követni csak ennek ritmusát lehet. Az istentől végképp elhagyott világ nem az emberé, hanem a démoné.

JEGYZETEK

1. Vajda – 1936. augusztus 11-én kelt, feleségének írott levelében a következőképp fogalmaz. „Vajda zsidó származású magyar szerb határsóktól befolyásolva...” Idézi: Mándy Stefánia: *Vajda Lajos*, Corvina, 1983. 182. o.
2. Vajda 1916 és 1922 között élt Belgrádban és Valjevóban. 1927-ben, édesanyja halála után a nyarat Valjevóban élő bátyjánál, Mártonnál töltötte.
3. id. levélben. pl. „Nagyon sok tennivaló volna itt, de lehetetlen megvalósítani a jelen uralmi formák között.” Mándy, id. mű. 182. old. 1936. aug. 11. vö. Justus Pál: *Kassák a munkásmozgalomban. Magyar Műhely* II. év. 13. sz. 1965. dec. 19–29. old. valamint Vas István: *Miért vijjog a saskeselyű?* Bp. Szépirodalmi 1981. különösen: 1939–160. ill. u. ö. *Nehéz szerelem* Bp. Szépirodalmi, 1972. különösen: [!] 612–679. o. 4. 1936. aug. 11. vö. 3. sz.
5. 1936. jún. 22. kelt feleségének írott levelében a következőképp fogalmaz: „Egyszóval újra jön a világi szerzetesség korszaka (ezt Berdjajev mondja csak sokkal szebben és mélyebben az Új Középkor című könyvében amit Szabótól kaptam kölcsön...”) Vajda olvasmányairól készült noteszeiben pedig feltűnik: J. Böhme, Lévy-Bruhl, vagy pl. a médium-

rajzokról szóló monográfia. (Ez utóbbi iránti erőteljes érdeklődését egyébként említi Vajda Júlia 1943-ban írott visszaemlékezésében. Lásd, Mándy id. mű. 174. old.) Ami Vajda olvasmányjegyzékét illeti – s amelyek csak részben jelentek meg Mándy S. monográfiájában –, azokhoz való hozzájutásért köszönettel tartozom Jakovits Verának és Kozák Gyulának. Ahol az ő tulajdonukban lévő forrásra hivatkozom, azt mindig pontosan jelölöm.

6. 1936. szeptember 14-én kelt levelében: „van... 20-25 képem kisebb nagyobb méretben, ezeknek egy részét meg majd Pesten meg kell festeni, vagyis befejezni, és rengeteg rajzm, képtervek, amiket télen át szeretnék megfesteni, ezért rajzoltam sokkal többet, mint festettem, mert Pesten nem tudok motívumot találni...” (Kiemelés tőlem – szerző.)

7. Michael Löwy: *Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában*, (1905–1923) in. *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* Fejlődés tanulmányok, regionális sorozat 3. ELTE ÁJTK 1985. Szerk. Simon Róbert. 217. old.

8. Az oppozíció Kassáktól való eltávolodásnak, a kizáratásnak a dokumentuma: MUNKA 1930. szept. 447. old.” Mivel egyesek közöttük az utóbbi időben oly frakciótevékenységet kezdeményeztek, amely a MUNKA eredeti célkitűzéseivel ellentétben áll és a magyar szocialista munkásmozgalomra nézve feltétlenül káros, ezért a MUNKA Békeffy Zoltánnal, Berkovits (Barabás) Tiborral, Fuchs Pállal, Heinlein Károlylyal, Justus Pállal és Szabó Lajossal, a frakciózás irányfűtőivel minden közösséget megtagad.”

Az oppozíció tényére vonatkozóan lásd: Porosz Tibor: *Justus Pál forradalmi szocializmusa. Valóság*, 1987. 8. 53–65. old. A Diák-csoportra, illetve az oppozícióra vonatkozó adatokért, névsorért, információkért köszönettel tartozom Horváth Lászlónak, Bíró Gábornénak, Justus Pálnénak, Szerb Antalnénak.

9. Tordai Zádor: *Megértő módon* Bp. Magvető, 1984. 141–282. old., ill. 209. old.

10. in. *Zsidókérdés*... id. mű. 221. old.

11. 1936. aug. 18-án kelt levelében: „Remélem... mozgalmunk kiszélesedik, kiterjeszkedik a környező utódállamokra is, mert mi gondolunk arra, hogy be kellene kapcsolni a munkába a szlovenszkoikat, erdélyieket, jugoszlávokat, éspedig nemcsak festőket, hanem építészeket, írókat, zenészeket, akikkel együtt egy kicsi középkelet-európai nemzetközi munkaközösséget lehetne alakítani.” id. Mándy, id. mű. 184. old.

12. A probléma ugyanis onnan ered, hogy a Vajda-monográfia az 1934 előtti rajzokból mindössze 21-ről közöl reprodukciót, beleértve ebbe a gyermekkoriakat. Ugyanakkor a monográfia 1923 (!) és 1929 között 418 [!] rajzot regisztrál, köztük pl. önarcképeket. Ezek feldolgozása és fotózása jelenleg folyamatban – Pataki Gáborral közösen.

13. lásd Hegyi Lóránd: *A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége*, in. *Ars Hungarica* 283–297. old. 1983/2. sz., valamint u.ö. *Korniss Dezső, Képzőművészeti Kiadó*, Bp. 1982.

14. 1936. aug. 18-án kelt levelében. „... kezdetét vehetné egy új mozgalom, amely túlmutatna a KUT célkitűzésein, s amely szembehelyezkedne a mai beérkezett nagyságok eredménytelenségén, s itt gondolok elsősorban az Ába-Novák – Szónyi – Berény – Bernáth quartettre, akik békányalás piketúrájukkal megfekszik a mai festőfiatalság gyomrát...” A kézirat rendelkezésemre bocsátásáért köszönettel tartozom Jakovits Verának és Kozák Gyulának. Ugyancsak lásd Mándy, id. mű. 203–205. old. levél Farkas Zoltánnak. 1940. dec. 20.

15. *Együtt* Bp. 1927–28. Főszerkesztő: Nagy Lajos. Szerk.: Kálmán József, Nyigri Imre, Szirmai Rezső. Ism. M. Pásztor József. „Az író beleszól...” Kossuth. 1980.

16. lásd Vas István id. mű. 619–644., ill. MUNKA 1930. febr. 12. (II. év.) Kassák Lajos: a KUT fiataljai.

17. Az oppozíció legismertebb tagjai közé tartozott (a tel-